

Небилиця Н.В.

МОВА ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Мова – довговічніша за будь-яку форму суспільної організації. Вона належить до так званих вторинних систем, тобто існує не сама по собі, а в людському суспільстві, від якого вона є похідним. Водночас мова – один із факторів самоорганізації суспільства і невід’ємна ознака таких спільнот, як рід, плем’я, народність, нація.

Через мову ми пізнаємо світ. Наше сприйняття світу відбувається крізь призму нашої мови. “Мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова” (В. фон Гумбольдт).

Актуальність нашої роботи пов’язана з орієнтацією дослідження на всебічний розгляд сутності мови і цілісності її функціонування.

Дана проблемна спрямованість знаходиться в руслі пріоритетних досліджень сучасної філософської науки й інтегрує в собі цілий комплекс проблем, обумовлених соціокультурною динамікою сучасного світу. Від вирішення цієї проблеми залежить не тільки побудова загальної моделі мови, але й методологічно фундаментальне визначення місця та функції мови в процесі сприйняття й осмислення світу.

Метою статті є спроба соціально-філософського дослідження феномена мови.

Відповідно до цієї мети визначаються й основні *завдання*:

- розкрити сутність поняття “мова”;
- розглянути феномен мови з соціальної точки зору (функції мови в суспільстві, взаємовплив мови і суспільства);
- проаналізувати позиції різних філософів стосовно мови.

Зародження інтересу до феномену мови взагалі простежити практично неможливо. Наука намагається розглянути мову з найрізноманітніших площин. Однак з цікавлячої нас сторони (як предмет соціально-філософського дослідження) мова розглядається в роботах Арістотеля, Платона, В. фон Гумбольдта, Д. Девідсона, Б. Рассела, Г. Фреге, А. Уайтхеда, Р. Карнапа, Л. Вітгенштейна, М. Хайдеггера, Г. Гадамера, Д. Дьюї, Г. Шпета, Е. Сепіра, Р. Блакара, О. Потебні, І. Франка, Л. Гумільова, Є. Боринштейна, А. Кавалерова, А. Швейцера, Л. Никольського, В. Іванишина, Я. Радевич – Винницького, К. Пряженцевої, О. Явоненко, Л. Шевченко та інших.

Ще давньогрецькі вчені розглядали мову як соціальне явище, властиве тільки людині і людському суспільству. Так, Арістотель казав, що “із усіх живих істот тільки людина наділена мовою” [1, с. 97]. Причина такої унікальності, завдяки якій мова різко виділяється серед інших відомих символічних явищ, полягає, очевидно, у тому, що вона засвоюється людиною в самому ранньому віці. Вивчати мову необхідно для того, щоб зрозуміти, як люди спілкуються один з одним, виражають свої думки, волю й почуття, зберігають для майбутніх поколінь колективний досвід. Рішення цієї задачі припускає вивчення соціальної функції мови як головного засобу спілкування.

Мова – це особлива система знаків, що служить “засобом людського спілкування, мислення і вираження” [14, с.783]. Е. Сепір уточнює: “Мова є чисто людський, не інстинктивний спосіб передачі думок, емоцій і жестів за допомогою системи спеціально вироблених символів” [13, с. 31].

Мова – самий могутній з існуючих факторів соціалізації. Під цим мається на увазі не тільки такий очевидний факт, що без мови навряд чи можлива серйозна соціальна взаємодія, але так само і той факт, що звичайна мова виступає в якості своєрідного потенційного символу соціальності всіх, хто володіє даною мовою. Психологічна значимість цієї обставини далеко не обмежується асоціацією конкретних мов з націями, політичними єдностями чи більш дрібними локальними групами. Між визнаним діалектом чи цілою мовою й індивідуалізованою мовою окремої людини виявляється деякий тип мовної спільності. Це різновид мови, який існує серед групи людей, зв’язаних загальними інтересами. Такими групами можуть бути родина, учні школи, професійний союз і тисячі інших груп найрізноманітнішого складу.

Споконвічно мова є звуковою реалізацією тенденції розглядати явища дійсності символічно і саме ця властивість зробила її зручним засобом комунікації, а в реальних умовах соціальної взаємодії вона придбала ті ускладнені й витончені форми, у яких нам відома сьогодні.

Мова виявляє себе в тому, що одна особа може висловити що-небудь іншій особі, яка може зрозуміти сказане їй і відповісти на висловлення словом, дією чи міркуванням. Таке цільне висловлення називається актом спілкування. В актах спілкування повідомляється нове знання про закони природи, суспільства чи міститься естетична цінність. Такі акти спілкування повинні зберігатися суспільством чи постійно відтворюватися. Вони складають частину культури.

Як засіб мислення і людського спілкування, мова існує тільки в суспільстві. Тому розвиток і функціонування мови в значній мірі обумовлені розвитком і життям суспільства, що виявляється в соціальному розшаруванні мови, соціальної обумовленості її розвитку і використанні мовних засобів соціальними характеристиками носіїв мови (віком, рівнем освіти, професією, менталітетом, національністю та ін.).

Мова завжди вивчається як явище, що характеризує суспільство. Функціональна, генеалогічна, культурно-історична і типологічна класифікації мов побудовані в співвідношенні з різними сторонами суспільної структури. Вони відбивають такі ознаки суспільства, як розподіл праці, соціальна семіотика, культура та її історія. З всіх аспектів культури мова першою досягла високих форм розвитку, і властиве їй удо-

сконалювання є обов'язковою передумовою розвитку культури в цілому. Мова завжди грала особливу значиму роль в історії людського розвитку, у житті будь-якого суспільства. Тому внутрішня структура мови розглядається як структура, значима для однієї зі сторін складного цілого, яким є суспільство. Зв'язок мови із суспільними інститутами виражається в тому, що суспільство керує мовною діяльністю не тільки за допомогою наук про мову і мистецтв мови, але й за допомогою так званих зовнішніх правил словесності, тобто за допомогою інститутів, зайнятих створенням, передачею і збереженням текстів (інформації).

Мова – це такий компонент суспільства, у якому відображаються немовні сторони суспільного організму. Люди бачать світ крізь мову, але крізь свою мову, мову свого народу, нації. Тому ті самі явища, речі сприймаються ними по-різному. Так, в українській мові є одне слово “вода”. А в японській йому відповідають два: вода кімнатної температури чи близька до замерзання називається “мідзу”, а гаряча вода – “ю”. Мови відображають світ по-різному. А значить, і кожен народ бачить світ по-своєму [3, с. 64]. Цю проблему позначив ще В. фон Гумбольдт [6].

Різне бачення світу знаходить своє вираження в системі вживаної мови. Відповідно до гіпотези Сепіра-Уорфа, сприйманий світ і світ, який осмислюється нами, будуються на основі визначених мовних норм: елементи світу позначені за допомогою одиниць мови; ми виділяємо у світі явищ ті чи інші категорії, зв'язуємо їх таким чином, щоб вони були організовані, а це визначає використання деякої мовної системи, що зберігається в нашій свідомості. Ми розчленовуємо світ, організуємо його в поняття і розподіляємо значення так, а не інакше, в основному тому, що ми – учасники угоди, яка наказує подібну систематизацію [9].

Оскільки мова – явище соціальне, їм не можна опанувати поза соціальною взаємодією, тобто без спілкування з іншими людьми.

Мова піддається матеріальному впливу факторів, зв'язаних з умовами існування її носіїв. Піддаватися впливу в мові може його значима сторона – зміст (тобто словник), фонетична система (тобто система звуків, що використовуються для побудови слів), нарешті, його граматична форма (тобто формальні процеси і логічні чи психологічні класифікації, використовувані в мові).

Найбільш чітко соціальне середовище суспільства відбивається в словниковому складі мови. Повний словник тієї чи іншої мови не без основ можна розглядати як комплексний інвентар всіх ідей, інтересів, цінностей і понять, що залучають увагу даного суспільства. Коли в нас у руках виявляється такий повний тезаурус мови якого-небудь племені, нації (наприклад, словник рибалок - басків), ми можемо скласти собі досить точне уявлення про середовище й основні особливості культури людей, що говорять на цій мові.

Різка зміна культурної організації суспільства супроводжується прискоренням мовного розвитку. Новий культурний досвід часто приводить до необхідності розширення ресурсів мови, але таке розширення ніколи не носить характеру довільного поповнення вже існуючих матеріальних чи формальних ресурсів. Це тільки подальше застосування використовуваних принципів. Як тільки встановлюється та чи інша форма мови, вона може передавати тим, що говорять на даній мові, значення, які не просто копіюють характерні риси досвіду як такого, але і значною мірою з'ясовуються як проекція потенційних значень на ще не апробований (тобто сирий) матеріал досвіду.

Мова і здатність розумно використовувати її для розуміння громадського життя – відмітні риси людей, що припускають свідомість, здатність інтерпретувати і додавати зміст. Ця здатність забезпечує вплив на людей навколишніх суспільних сил. Мова дає можливість застосовувати здоровий глузд і логіку до створення й інтерпретації громадського життя і може бути важливим знаряддям у боротьбі людства за прогрес і соціальні зміни.

Французький учений Р. Блакар відзначає: "Оскільки мовне позначення може мати істотне значення для нашого розуміння явища, що позначається, змусити прийняти свої позначення - це дуже важливий акт соціальної влади" [2, с. 101]. Отже, мова більш-менш явно відбиває структуру соціально-політичної влади в даному суспільстві і неминуче приймає деяку точку зору, тобто приймає будь-чию сторону.

А. Швейцер і Л. Никольський виділяють "інтегруючу, консолідуючу і роз'єднувальну" соціальні функції мови.

Розходження консолідуючої й інтегруючої функції в тім, що консолідуюча – це природна функція, яку мова виконує "у ході етнічної консолідації, коли декілька етнолінгвістичних спільностей зливаються в більш велику і коли мова тієї з них, що відіграє роль центра, вузла етнічної консолідації, засвоюється іншими, а інтегруюча - це штучна функція, що виникає в результаті свідомих дій суспільства чи держави, спрямованих на поширення мови, необхідної для міжнаціонального спілкування" [16, с. 38]. Відзначимо, що інтегруюча функція може легко перетворитися в роз'єднувальну, якщо держава буде насильно, не зважаючи на визнані демократичні норми і мовну ситуацію в суспільстві, впроваджувати в соціальну структуру суспільства ту мову, яку люди чи партія, що знаходиться у влади, рахують потрібним штучно зробити мовою міжнаціонального спілкування.

У філософському тлумаченні поняття “мова” існує і функціонує тільки в людському колективі, при цьому під “мовою” розуміється мовленнєва діяльність. Ще на початку ХХ століття було введено спеціальне поняття “дискурса” – мовлення, що розглядається “як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах)” [8, с. 136-137]. Дискурси дають нам можливість вивчити світ, оскільки в нас немає іншої можливості пізнати дійсність. Людина постійно інтерпретує світ, і світ виступає для людини не стільки мовою, скільки дискурсом.

Так постає проблема окресленості предмета філософії мови як дискурсу, у контексті якого можливим

є аналіз конкретної, а одночасно різноаспектної лінгвістичної проблематики. Сьогодні можна говорити про «чисту» філософію мови (Г. Фреге, А. Тарський), що епістемологічно не корельована і декларує «атаку на лінгвістичну переінтерпретацію кантівського розрізнення між сприйняттям почуттів й апріорними концепціями, даними безпосередньо» [12, с. 193]. У такому формулюванні йдеться лише про використання мови як фактології, а не філософську проблематику – пізнання істини, еволюції та структури реальності, інтелектуальних вимірів свідомості, антропоцентричного моделювання світу.

Інша точка зору на дану проблему представлена в працях М. Дамміта і Х.В. Патнема, які обґрунтовують як головну філософську проблему аналіз значення. Теорія значення в такій дослідницькій аргументації постає як базис філософії. У новітніх наукових парадигмах абсолютизація теорії значення у філософії проаналізована критично (Р.Рорті), проте сама постановка питання та окреслений дискурс є симптоматичними для епістемології й особливо для сучасної лінгвістичної теорії.

Філософська проблематика, на думку Р.Рорті, полягає в розумінні механізму роботи мови, розумінні загального принципу як «мова охоплює світ» і, відповідно, якими є істина, пізнання, інтелект і його структура. Контакт зі світом, у такому розумінні, виявлено в мовних відношеннях (причиновість, обставинність, зумовленість, закономірність та ін.), у той час як «інтернаціоналістський» підхід не дозволяє, на його думку, «охопити світ».

Пізнання «мови як досвіду світу» (Г.-Г. Гадамер) – інший аспект звернення філософії до мови. Акцент у названій проблематиці переноситься з речень чи їх сукупностей на рівень цілісного розуміння мови *homo sapiens*, де мова – не лише «засіб», знаки чи їх значення, а культурно-історичний контекст і навіть «горизонт онтології». Філософія, долаючи «чистий гносеологізм», окреслюється Г.-Г. Гадамером у метафорі «онтологічного повороту на ниті мови, що веде до істини».

Г.-Г. Гадамер звертається до В. фон Гумбольдта, хоча й зауважує, що «варто остерігатися тих відблисків, які відкидає на нього відкрите ним порівняльне мовознавство і психологія народів» [4, с. 508]. У нашому розумінні, ці «відблиски» є найсуттєвішим, оскільки саме мовна компетенція В. фон Гумбольдта передре гіпотезі, а не навпаки, і саме ідеї німецького вченого про мову як особливу «енергію», «особливе світобачення» стали базисними постулатами концепцій Г.-Г. Гадамера і М. Хайдеггера про онтологічний статус мови.

В. фон Гумбольдт, як і І. Кант, аналізує явища в методологічній проекції від фактології – до внутрішньої значимості, співмірної з глибинами мислення. Не емпірична даність, конкретика, а глибинний вимір явища важливий для пізнання. І В. фон Гумбольдт шукає його в мові. Сучасні дослідники (Б. Рассел, Р.Рорті, Г.В. Рамішвілі, Л.О. Мікешина та ін.) [10; 11] справедливо покликаються на думку Е. Кассіра в праці «Кантіанські елементи у філософії мови В. фон Гумбольдта» про «недолік» у загальній орієнтації критичної філософії І. Канта, що полягає в недостатності підстав для визначення і виділення як об'єкта аналізу – мови, її духовної самобутності. Для І. Канта найважливішими об'єктами є «світ суцього» як природна каузальність і «світ обов'язку» як ідея свободи і примусу – двох центрів критичного вчення. Мова в названих дослідницьких параметрах постає периферійним явищем, навіть не аргументом кантівської етики, естетики та логіки.

В. фон Гумбольдт, звертаючись до витоків пізнання, синтезує в послідовній методології філософського мислення строгість кантівських логічних принципів і гердерівського заглиблення в мову. Суб'єктно-об'єктні відношення він виявляє лише в мові: «Все це може відбуватися тільки за допомогою мови. З її допомогою духовне прагнення прокладає собі шлях через уста в зовнішній світ, а потім у результаті цього прагнення, втіленого в слові, слово повертається до вуха мовця. Таким чином, уявлення об'єктивізується, не відриваючись одночасно від суб'єкта, і весь цей процес можливий лише завдяки мові. Без описаного вище процесу об'єктивації і процесу повернення до суб'єкта, що відбувається завдяки мові навіть тоді, коли процес мислення відбувається мовчки, неможливим є утворення понять, а отже, і саме мислення... мова є обов'язковою передумовою мислення й в умовах повної ізоляції людини» [5, с. 76-77].

В. фон Гумбольдтові належить й обґрунтування мови як діяльності особливого типу – мовленнєвої, з її специфічними характеристиками: зв'язності, цілісності, смислової єдності. Саме тому, на думку вченого, операційне членування мови на складові частини – слова, речення чи правила – перетворює мову на «мертвий продукт наукового аналізу». Для німецького дослідника найважливішим є жива мова, мова як діяльність, сутність якої «щось постійне і разом з тим щоразу змінне», оскільки саме мова виявляє «постійно відтворювану роботу духу», а «визначення мови як діяльності духу є абсолютно правильним і адекватним вже тому, що буття духу взагалі може мислитися лише в діяльності як такої» [7, с. 80]. Продовжимо думку – інтелектуальній діяльності мови.

М. Хайдеггер, вражений цілісністю концепції В. фон Гумбольдта та його тонким проникненням у сутність мови, ставить питання про ракурс дослідження вченого як світу і світогляду – чому саме так? – і відповідає: «тому, що його шлях до мови зумовлений не стільки мовою як мовою, скільки прагненням у єдиній картині представити сукупність духовно-історичного розвитку людства в його цілісності, але одночасно також і в його постійній індивідуальності... Гумбольдтівський шлях до мови бере курс на людину, веде через мову і крізь неї до іншого: до відкриття і зображення духовного розвитку людського роду» [15, с. 263]. З таким твердженням не можна не погодитися, як і з місцем, яке в розумінні цивілізаційної сутності *homo sapiens* відводить В. фон Гумбольдт мові – центрального місця пізнання. М. Хайдеггер сформулював трактат «Про розрізнення будови людських мов та його вплив на духовний розвиток людства» (1830 – 1835) як роботу, що визначила всю лінгвістику і філософію мови, і сформулював її сутність – «за-

гальний світогляд для проникнення в мову». І сам, спираючись на ідеї В. фон Гумбольдта, апелював і до філософії, і до лінгвістики дати слово мові як мові.

У герменевтичній концепції Г.-Г. Гадамера гумбольдтівські засади зумовлюють афористично відомий онтологічний поворот на ниті мови, що веде до істини, і формують герменевтичний досвід у синтезі герменевтичної методології та досвіду світу, де домінують передусім мовний характер аналізу, а вербальність визначається вже як істина герменевтичного предмета. Знакова теза Г.-Г. Гадамера про «... споконвічну людяність мови», що «означає разом із тим споконвічно мовний характер людського буття-у-світі» [4, с. 513], звернена з пошаною до В. фон Гумбольдта, як і сутнісне розуміння мови як світу (чи всесвіту).

Підсумкове твердження Г.-Г. Гадамера: «У мові відтворює собі сам світ. Мовний досвід світу «абсолютний», він підноситься над відносністю всіх наших буттєвих виявів,... оскільки охоплює собою будь-яке в-собі-буття, у якому б зв'язку (відношенні) воно не поставало перед нами. Мовний характер нашого досвіду світу передує всьому, що ми пізнаємо і висловлюємо як ціле. Сутнісний зв'язок між мовою і світом не означає те, що світ стає предметом мови. Швидше те, що є предметом пізнання і висловлювання, завжди вже оточене світовим горизонтом мови» [4, с. 520], має й інтелектуальні альтернативи.

Для лінгвістики, як і для метатеорії наукового знання в цілому, дискурс концептуального представлення мови у вимірах її онтологічності, буттєвості, інтелектуальних параметрів і потенцій має, на нашу думку, перспективу.

Нами здійснена спроба соціально-філософського дослідження феномена мови. У ході роботи автор прийшов до наступних висновків:

- Мова – явище суспільне. Вона виникає, розвивається, живе і функціонує в суспільстві. Між мовою і суспільством існує взаємний зв'язок: не тільки загибель суспільства призводить до загибелі мови, але й загибель мови веде до зникнення суспільства, що не вберегло свою мову. Мова – не тільки витвір історії суспільства, але й активний чинник цієї історії: не тільки об'єкт, а й суб'єкт історії.
- Формою існування мови, свідченням її життєздатності є мовлення, тобто використання цієї мови людьми в комунікативних актах у всіх сферах громадського та особистого життя. Коли мова перестає бути засобом спілкування, вона стає мертвою.
- Мова, як лакмусовий папірець, висвітлює закони, за якими живе і розвивається суспільство. Тому в сучасному світі при формуванні знання про соціальну дійсність ключову роль грає мовний розвиток особистості. Отже, мова – це найважливіша складова механізму, що забезпечує існування соціуму.
- Мова є єдиним засобом репрезентації реальності в індивідуальній свідомості: пізнання світу завжди відбувається як інтерпретація, творення дискурсу. Взагалі, мова в її прагматичному аспекті може бути розглянута як самостійний феномен – дискурс.
- У статті розглянуті деякі філософські точки зору на феномен мови. Слід зазначити великий внесок у становлення і розвиток філософії мови німецького ученого В. фон Гумбольдта, чії ідеї лежать в основі багатьох наступних теорій.

Джерела та література

1. Аристотель. Политика // Соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.1. – 550 с.
2. Блалар Р.М. Язык как инструмент социальной власти// Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88-124.
3. Боринштейн Е.Р., Кавалеров А.А. Личность: ее языковые и ценностные ориентации.- Одесса: Астропринт, 2001. – 168 с.
4. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
6. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
7. Гумилев Л. Н. Этнос: Мифы и реальность// Дружба народов. – 1988. - №10. – С. 218-231.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
9. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.,1988.
10. Рассел Б. Человеческое познание// Мир философии: В 2-х ч. – М.: Политиздат, 1991.- Ч.1. – С. 296 – 302.
11. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
12. Рорти Р. Философия и зеркало природы. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. – 320 с.
13. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – 656 с.
14. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
15. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
16. Швейцер А. Д., Никольский Л.Б. Введение в социолінгвістику. – М.: Наука, 1989. – 207 с.